

EL CULTE RELIGIÓS AL NORD – EST DE CATALUNYA A ÈPOCA ROMANA

Treball De Final de Màster

AUTOR: CRISTINA GARCÍA BALADRÓN

TUTOR: DR. JOSEP Me NOLLA I BRUFAU

MÀSTER EN RECERCA EN HUMANITATS

2016 - 2017

ÍNDIX

Agraïments	5
1. Introducció	6
2. Sacra publica	9
2.1. Empúries.....	9
2.2. Puig de Sant Andreu (Ullastret).....	20
2.3. *Kerunta (Sant Julià de Ramis).....	24
2.4. Sant Aniol de Finestres.....	27
2.5. Mas Castell de Porqueres.....	28
2.6. Gerunda	30
2.7. Puig de Sant Grau (Caldes de Malavella)	32
3. Sacra privata.....	35
3.2. Empúries.....	35
3.3. La vil·la romana de Vilauba.....	36
3.4. La Casa del Racó	38
3.5. Una troballa ritual singular	39
4. Objectes rituals i/o culturals	43
4.2. Les mascres del temple d'Ullastret.....	43
4.3. Les <i>tabellae defixionum</i>	45
4.4. El déu Sabazi	47
4.5. <i>Arula</i> amb lluerns adossades	50
5. El món de la mort.....	52
5.2. Les necròpolis del nord – est de Catalunya	53
5.2.1. Les necròpolis urbanes.....	54
5.2.2. Les necròpolis rurals	60

6. Conclusions generals.....	63
7. Bibliografia	66

Agraïments

En primer lloc, vull agrair al meu tutor del Treball de Final de Màster, el Dr. Josep M. Nolla, la seva direcció durant el procés de l'elaboració d'aquest estudi, el seu suport constant i la seva comprensió en els moments més complicats. També voldria donar el meu agraïment al Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria i, en especial, en Lluís Palahí i l'Ana Costa, per proporcionar-me informació sobre el tema del meu treball. Finalment, m'agradaria donar les gràcies a la meva família pel seu suport incondicional, per aguantar-me en tot moment i ajudar-me quan més ho he necessitat.

1. Introducció

La religió era un element essencial en la vida pública i privada de la societat romana. Aquesta es pot classificar en dos grups, el culte públic o oficial i el culte privat o domèstic. Per una banda, el culte públic o oficial era organitzat per l'estat, de caràcter urbà i el seu marc d'actuació era els temples i santuaris. Per l'altra, el culte privat o domèstic era de caràcter personal i es desenvolupava en l'àmbit familiar. Els romans van adoptar molts deus, creences i rituals dels pobles propers o conquerits.

L'any 2010 es va publicar *De l'Oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. En aquesta síntesi es parla breument sobre els espais sacres i del món funerari durant el procés de romanització dels pobles indígenes.

Posteriorment, a l'any 2013, es va publicar *L' Alt Imperi al nord-est del Conuentus Tarraconensis: una visió de conjunt*. Aquesta síntesi dedica dos apartats a la religió i al món funerari a l'alt imperi.

Durant molts anys s'han realitzat diversos treballs, estudis, monografies i articles científics específics sobre jaciments amb espais sacres situats en el territori esmentat com Empúries o la vil·la romana de Vilauba, entre d'altres.

El treball s'ha acotat territorialment al nord-est del *Conuentus Tarraconensis*, el territori de l'antiga Indigècia. Aquest territori limitava al nord amb les Alberes, a l'est amb el mar, a l'oest amb la serralada prelitoral, i, al sud amb la frontera

entre les comarques de la Selva, el Vallès Oriental i el Maresme (Nolla, Palahí i Vivó, 2010). També es va delimitar la seva cronologia entre el segle III aC i el segle III dC, perquè s'hauria de tractar temes referents al cristianisme cosa que queda fora del present estudi.

L'objectiu principal d'aquest projecte de recerca del TFM és crear una síntesi que doni una visió general sobre la religió al nord-est del *Conuentus Tarraconensis*, des de l'arribada dels romans a la Península Iberica al 218 aC fins al segle III dC, a través de la lectura de diversos estudis generals i específics dels jaciments arqueològics, de les restes epigràfiques i numismàtiques.

També es vol respondre algunes preguntes com: quins llocs de culte utilitzaven? quines divinitats veneraven? qui era l'encarregat de duu a terme el culte? quines pràctiques o ritus realitzaven? creien en el més enllà?

La metodologia emprada per crear la síntesi anteriorment esmentada és fonamentalment bibliogràfica ja que s'utilitzaran els diferents treballs, estudis, monografies i articles científics realitzats dels jaciments de la zona geogràfica delimitada. Dins de la recerca bibliogràfica, s'analitzaran els vestigis epigràfics i numismàtics publicats en la documentació.

Aquest estudi està estructurat en quatre apartats diferenciats. En el primer apartat es descriu els diferents elements arquitectònics vinculats amb la religió pública. En el segon apartat s'analitzen espais o estructures domèstiques on es

duia a terme el culte privat o domèstic. En el tercer apartat, es comenta alguns objectes considerats rituals o votius. I en el quart apartat es parla breument del món de la mort per passar a descriure les diferents necròpolis urbanes i rurals del nord-est de Catalunya.

2. Sacra publica

2.1. Empúries

Empúries va ser una colònia grega situada a l'actual municipi de l'Escala. Es considera la porta d'entrada de la cultura grega i romana a la Península Ibèrica i l'únic jaciment arqueològic que conserva les restes d'una ciutat grega i les restes d'una ciutat romana.

Es poden distingir diversos nuclis en el conjunt arqueològic d'Empúries. El primer és Sant Martí d'Empúries. Correspon a l'antiga *Palaiapolis* el primer establiment grec fundat al segon quart del segle VI aC. El segon és la Neàpolis, la ciutat grega d'*Emporion*, establerta a terra ferma a l'entorn del 550 aC. El tercer nucli és la ciutat regular fundada a inicis del segle I aC sobre les restes d'un campament militar romà a la part alta del turó emporità. Altres nuclis destacats són: l'antic port i l'espigó hel·lenístic; el turó de les Corts, un indret utilitzat com a necròpolis en diverses èpoques i, les esglésies altomedievals de Santa Margarida, Santa Magdalena i Sant Vicenç.

A principis del segle XIX es realitzaren excavacions arqueològiques a les ruïnes d'Empúries a la recerca d'objectes antics i singulars amb una finalitat col·leccionista. Es poden esmentar, entre d'altres, les col·leccions de Josep de Maranges i de Marimon que actualment es troba en el Museo Arqueologico Nacional de Madrid (Oliveras, 2008).

L'any 1846 la diputació de Girona va iniciar el primer projecte d'excavació a Empúries amb finançament públic, però aquest es va suspendre aviat perquè el govern estatal va considerar el jaciment poc important a nivell arqueològic. En anys posteriors es van efectuar excavacions finançades per la Diputació de Girona mentre que augmentava l'espoli de les restes arqueològiques amb finalitats econòmiques. Les troballes més importants d'aquesta època van ser, entre d'altres, l'edifici termal de la Neàpolis, el sarcòfag paleocristià de les Estacions o el mosaic del Sacrifici d'Ifigènia (Oliveras, 2008).

A finals del segle XIX i principis del segle XX, les grans descobertes del Pròxim Orient i Egipte a més de les espoliacions continuades i excavacions no regulades a Empúries van produir un canvi de mentalitat en les autoritats governamentals respecte al jaciment empordanès. Van prendre consciència de la necessitat de la protecció de les restes d'Empúries i de la realització d'excavacions més acurades i científiques (Oliveras, 2008).

L'any 1907 la Junta de Museus de Barcelona va adquirir finques emporitanes i l'any següent Emili Gandia va començar les excavacions sistemàtiques al jaciment. Gandia va duu a terme un registre exhaustiu de les tasques arqueològiques, de les troballes efectuades i altres esdeveniments en els Diaris de les Excavacions avui dia conservats en el Museu Arqueològic de Catalunya a Empúries (Oliveras i Santos, 2008).

L'any 1909 es va descobrir una estàtua de marbre identificada amb el déu grec Asclepi, però també altres restes escultòriques com el cap de l'estàtua del déu Apol·lo. A més va excavar la zona de santuaris al sud de la Neàpolis i es va trobar una làpida grecolatina amb una inscripció que parla d'un edifici de culte a Zeus Serapis (Oliveras i Santos, 2008).

A partir de 1908 es van publicar diversos treballs que presentaven els resultats de les excavacions i les primeres teories sorgides. Entre 1912 i 1915 la Junta de Museus va comprar l'antic convent dels frares servites i es va construir les primeres instal·lacions destinades a la investigació i la conservació de les troballes, però també a la difusió dels treballs arqueològics (Oliveras i Santos, 2008).

De 1915 a 1927 van continuar els treballs arqueològics a diversos punts de la Neàpolis i de la ciutat regular. A l'any 1927 les excavacions a Empúries es van interrompre fins l'època de la Segona República Espanyola (1931 – 1936). D'aquesta època es pot destacar la troballa de 900 monedes fraccionaries de plata a l'interior d'una gerreta ceràmica en un local al costat del carrer principal de la ciutat grega (Oliveras i Santos, 2008).

A partir de l'any 1932 es van iniciar una altra vegada les excavacions a Empúries. En aquesta etapa es van realitzar diverses reformes a les instal·lacions del jaciment i es va seguir amb els treballs arqueològics a diferents zones de la ciutat grega i romana. Es van efectuar diverses troballes

com una escultura de Venus de marbre blanc (1933), les habitacions amb mosaics a l'extrem nord-est de la ciutat grega amb la inscripció grega *Xaire Agathos Daimon* (1935) o una escultura femenina de marbre blanc sense cap ni braços (1936) (Monturiol, 2008). L'esclat de la Guerra Civil Espanyola va obligar al personal del jaciment a suspendre les excavacions.

En els primers anys de la Postguerra, Martin Almagro es va convertir en el nou director de les excavacions del jaciment emporità. L'any 1939 es va publicar el primer número de la revista *Ampurias*. Entre 1940 i 1943 es va descobrir la muralla romana, l'amfiteatre i la palestra i la tomba 69 de la necròpolis Bonjoan. En aquest mateix any es va publicar la primera Guia de las Excavacions. Més tard, a l'any 1947, van començar els Cursos Internacionals d'Arqueologia d'Empúries i es va inaugurar el Museu Monogràfic. Es van introduir nous mètodes d'excavació i es va seguir amb els *Diaris d'Excavació* iniciats per Emili Gandia (Tremoleda, 2008).

Entre 1950 i 1964 es van excavar diverses necròpolis emporitanes i es van realitzar alguns sondejos estratigràfics tant a la Neàpolis com a la ciutat romana. A més van començar els treballs a les esglésies cristianes de Sant Vicenç, Santa Magdalena i Santa Margarida. Les publicacions més rellevants van ser les fonts referents a aquesta ciutat (1951), un volum de inscripcions gregues, ibèriques i romanes (1952) i dos volums de les necròpolis emporitanes (1953 – 1955) (Tremoleda, 2008).

A la dècada dels seixanta les excavacions a Empúries es van enfocar devers la ciutat romana i en el seu fòrum. Cal esmentar l'inici dels treballs de restauració i reconstrucció arquitectònica de les edificacions sacres i civils del fòrum i d'algunes *domus* de la ciutat. D'ençà l'any 1978 van començar els treballs a la zona de l'aparcament amb la intenció de trobar un possible establiment indígena.

En 1983 es va celebrar la taula rodona "Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la península ibèrica" a Empúries i l'any 1985 es va excavar novament a la ciutat grega. Es van realitzar noves millores a les instal·lacions i es va remodelar l'àgora de la Neàpolis (Castanyer, 2008).

En 1991 es va establir l'Oficina del Projecte Empúries i, l'any següent, l'Organisme Autònom Conjunt Monumental d'Empúries (OACME) (Castanyer, 2008). Entre 1994 i 1996 es efectuar excavacions en extensió a Sant Martí d'Empúries i també es va treballar a l'àrea del fòrum romà. En 1995 Empúries va esdevenir seu del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC) (Aquilué, 2008).

Entre 1995 i 2008 van finalitzar els treballs arqueològics al fòrum d'Empúries, es va trobar unes termes públiques i un *hermes* amb el cap de Bacus a l'insula 30 i es van reiniciar les excavacions a l'àgora de la ciutat grega (Aquilué, 2008). Per acabar, cal esmentar les construccions de noves dependències residencials, administratives i d'investigació.

En 218 aC tropes romanes sota el comandament de Gneu Corneli Escipió va desembarcar a Empúries per frenar l'avenç de l'exèrcit cartaginès comandat per Anníbal que es dirigia cap a Roma. Es considera el punt de partida per la romanització a la Península Ibèrica. La dominació de Roma cap als pobles indígenes va provocar una revolta sufocada al 195 aC per Marc Porci Cató.

El segle II aC va ser una època de creixement econòmic per a *Emporion*. Es van posar en marxa reformes urbanístiques a la ciutat, sobretot, a les muralles i a l'àrea religiosa (Nolla, Palahí i Vivo, 2010, 201).

En aquest apartat, ens centrarem en la reforma del sector sud de l'àrea religiosa de la ciutat grega. El santuari dedicat a Asclepi bastit a principis del segle IV aC, es va remodelar amb la intenció d'ampliar el recinte sagrat. D'una banda, el desplaçament cap al sud de la muralla va provocar que l'espai religiós quedés dins del nucli urbà. D'altra, es van construir tres nivells de terrasses sobre les antigues construccions religioses (Nolla, Palahí i Vivo, 2010, 201).

A la terrassa superior se situava el temple d'Asclepi. Es va alçar una nova escalinata d'accés, petits templets i un nou porticat per acollir els malalts que anaven al recinte sagrat. A més, es va construir una gran cisterna situada davant dels pronaos dels temples (Nolla, Palahí i Vivo, 2010, 202).

A mitjan segle I aC, es va edificar un nou temple a l'extrem oest de la terrassa inferior possiblement dedicat a Isis i a Serapis. En 1909 es va descobrir a prop

d'una cisterna una estàtua de marbre blanc d'una divinitat grega a les excavacions arqueològiques d'Empúries. Ben aviat es va proposar identificar-lo amb el déu grec de la medicina Asclepi i durant molts anys així es va creure (Costa, 2010, 45-46)

Però Ruiz de Arbulo i Vivó (2008) plantegen que l'escultura representa el déu Serapis. La seva tesi ve acompanyada per diversos arguments. El déu Asclepi es representa recolzat en un bastó amb una serp enroscada, però ells pensen que la divinitat grega possiblement sostenia un ceptre. Tanmateix, en el cap de l'estàtua s'observa una ranura rectangular que segurament servia per col·locar un *kalathos* o corona egípcia.

Durant les primeres campanyes a Empúries es van trobar tres fragments diferents de marbre gris que corresponen a una làpida amb una inscripció en grec i llatí. Aquesta inscripció explica que un personatge anomenat Numas, originari d'Alexandria, va aixecar un temple al déu Serapis amb imatges de culte i un porticat a mitjan segle I aC (Ruiz de Arbulo, 2008, 83).

A l'interior del temple M es va descobrir uns peus de marbre d'una segona estàtua al costat de l'escultura masculina. En un primer moment es va interpretar com una imatge de Serapis entronitzat, però més tard es va concloure que es tractava d'una figura femenina de la deessa Isis (Ruiz de Arbulo, 2008, 109-113).

Altres imatges importants descobertes a l'interior del temple M són: el cap i les cames d'un *Apolloniskos/Harpócrates* amb una cornucòpia; un *Agathos Daimon* o serp; un pedestal epigràfic amb esfinx/esfinxs i, una urpa d'esfinx o Cèrber. Aquests elements es troben relacionats amb el culte de Isis Serapis (Ruiz de Arbuló, 2008, 125).

Per acabar, els treballs arqueològics al temple M van posar al descobert un *Perirhanterion*, una pila d'ablucions que contenia l'aigua sagrada de les lustracions, una purificació a través de la neteja de les mans i dels peus dels fidels per entrar al recinte sagrat. En 1912 Puig i Cadafalch el va identificar com un altar, però amb un millor estudi de la peça es va observar un orifici amb forma cònica a la plataforma plana superior de 20 cm de profunditat. Aquesta evidència va servir per concloure que es tractava d'un *Perirhanterion* (Ruiz de Arbuló, 2008, 124).

L'any 195 aC Marc Porci Cató va sufocar la revolta de les tribus indígenes contra la dominació romana a *Hispania*. Aquest esdeveniment va suposar l'establiment d'un *praesidium* o campament militar a la part alta del turó d'Empúries. A finals del segle II aC i inicis del segle I aC es va construir una nova ciutat de planta rectangular amb una muralla de tipus itàlic sobre les velles estructures de l'antic *praesidium* i al costat de la ciutat grega. En el període augustal la ciutat grega i la ciutat romana es van unir sota el nom de *Municipium Emporiae*.

L'edifici més important del fòrum de la ciutat romana d'Empúries era el temple. S'ha conservat solament les fonamentacions i fragments d'elements arquitectònics ornamentats (Aquilué *et al.*, 1984, 48-51).

A partir de l'estudi de les restes conservades els investigadors interpreten l'edifici sagrat com un temple pròstil, tetràstil i pseudoperípter sobre un podi d'1,75 m d'alçada construït a finals del segle II i començaments del segle I aC. La cel·la amb un paviment *d'opus signinum* amb tesselles blanques i negres contenia les imatges de les divinitats sobre un llarg podi o basament (Aquilué *et al.*, 1984, 55- 60). Es pensa que el temple estava dedicat a la Triada Capitolina (Júpiter, Juno i Minerva).

A més, els treballs arqueològics han posat al descobert les restes d'una ara situada davant de la façana principal del temple (Aquilué *et al.*, 1984, 62). Amb la troballa de dos fragments de capitell corinti de pilastra a la zona del pòdium es va considerar que l'edifici sagrat pertanyés a l'ordre corinti però després es va constatar que era producte d'una reforma posterior i, per tant, no se sap quin era l'ordre original del temple (Ruiz de Arbulo, 1991, 28).

En època augustal es van realitzar unes reformes al temple republicà que consistien en la construcció d'unes escales laterals i de dos grans massissos o pedestals situats a cada costat de l'ara ja esmentada. En el transcurs del segle I dC es van edificar vuit petits temples a l'oest i a l'est del temple republicà

relacionats amb diferents formes de cultes imperials. Al sector oest hi havia cinc templets (núm. 4, 5, 6, 7 i 8) mentre que a l'est, tres (núm. 1, 2 i 3).

El temple núm.1 és un temple *in antis* de planta rectangular (7,45 m x 4,70 m amb un pronaos de 2,75 m) amb façana tetràstila i sense podi (Aquilué *et al.*, 1984, 104-105). Amb el núm.2 existeix el dubte de si es tracta d'un temple *in antis* o tetràstil però hi ha una decantació clara entre els investigadors cap a la primera proposta. Es sabut que el paviment inferior es troba a un metre per damunt del sòl del fòrum i mesura 9,15 m de llargada i 5,85 m d'amplada amb un pronaos de 1,50 m per 4,70 m. No hi ha podi i està fet d'*opus incertum* (Aquilué *et al.*, 1984, 105-106). El núm. 3 (3,65 m x 4,10 m) edificat en *opus incertum* amb un paviment d'*opus signinum* es recolza sobre el temple núm.2. La seva planta és quadrangular que presenta al nord un absis semicircular amb un basament de pedra rectangular d'una ara al mig i , a l'oest, una cambra rectangular o una possible capella (Aquilué *et al.*, 1984, 107).

El temple núm. 4 es pot classifica com *in antis* amb un paviment elevat d'*opus signinum*. Mesura 7,10 m de llargada per 4,90 m d'amplada amb un pronaos de 1,85 m per 4,90 m. A l'interior de la cel·la s'observen tres petites ares o altars (Aquilué *et al.*, 1984, 108). El núm. 5 (5,06 m x 6,40 m) es va construir en *opus incertum* amb pedres irregulars unides amb morter de calç i el seu paviment d'*opus signinum* s'alça 0,45 m per damunt del sòl del fòrum (Aquilué *et al.*, 1984, 108).

El núm. 6 és molt semblant al temple núm.1. És un temple *in antis* de planta rectangular de 7,45 m de llargada per 4,70 m d'amplada amb un pronaos de 3,75 m per 2,50 m, tetràstil i presenta un paviment en *opus signinum*. La seva cel·la es divideix en dos compartiments per un mur cosa que fa pensar en un doble culte. Al igual que el núm. 1 no està adossat a cap estructura anterior (Aquilué *et al.*, 1984, 106).

Recolzat al núm. 6 es troba el temple núm. 7. Aquest templet mesura 4,45 m de llargada per 2,60 m d'amplada amb uns contraforts exteriors al nord i a l'est. Per últim, el núm. 8 (3,60 m x 3,50 m) es va edificar sobre gran part del criptopòrtic amb un sòl d'*opus signinum*. S'ha conservat un basament de marbre d'una petita ara rectangular (Aquilué *et al.*, 1984, 108-109).

Quant a la cronologia, aquests edificis sagrats no es poden datar amb seguretat. Si que es veritat que el temple núm.8 és l'únic amb una cronologia segura a l'època flàvia. Es considera el núm. 1 i 6 com els més antics i el núm. 8 com el més actual. En un punt entremig es van construir els temples núm. 2, 5, 3, 4 i 7 respectivament.

Finalment, algunes inscripcions ens parlen sobre certs cultes imperials o personatges amb càrrecs de caràcter religiós.

En una inscripció una *vexillatio* de la VII Gemina dedica una ara a Júpiter Òptim Màxim (IRC III, 14). En una altra explica com un personatge anomenat *Caius Aemilius Montanus* va pagar amb els seus diners la construcció d'un temple

dedicat a Tutela Augusta (IRC III, 17) cosa que indicaria la presència a Empúries del culte a Tutela (Pena, 1981, 76). Dues altres inscripcions estan dedicades a Apol·lo August (IRC III, 13) i a Venus Augusta (IRC III, 18). També s'han trobat dues inscripcions que esmenten un possible culte a Diana (IRC III, 199 i 200).

Altres inscripcions ens esmenten personatges emporitans que van arribar a ser flàmens. El dubte és si els seus flaminats estan vinculats a cultes emporitans o de *Tarraco* (Burch *et al.* 2013, 162).

2.2. Puig de Sant Andreu (Ullastret)

L'*oppidum* del Puig de Sant Andreu es troba situat al nord – est del municipi d'Ullastret, dins de la comarca del Baix Empordà, a sis quilometres de La Bisbal d'Empordà (Martín 1997, 5; Moneo 2003, 229).

L'*oppidum* va sorgir al segle VI aC i va ser abandonat a inicis del segle II aC. Aquest recinte emmurallat es considera el poblat d'època ibèrica més gran de Catalunya i la capital de la tribu ibèrica anomenada els indigets. S'emplaçava sobre un turó de forma gairebé triangular amb una esplanada de 1410 m² situat a 51 m.s.n.m i 30 m de les terres circumdants amb un fort desnivell en els costats est i sud i suau pendent en els costats nord i oest (Casas *et al.* 2005, 2; Martín 1997, 16).

Les excavacions arqueològiques van començar l'any 1947 promulgades pel professor Pericot i dirigides pel Dr. Miquel Oliva Prat (Martín 1997, 6; Martín 1977, 6; Oliva 1961).

A finals de l'any 1955 es van iniciar els treballs d'excavació a la zona de l'acròpolis, la part més elevada del Puig de Sant Andreu. En febrer de 1956 es va descobrir el temple A o santuari hel·lenístic, però també la cara sud del mur meridional del temple C que va ser interpretat per Oliva com una conducció per recollir les aigües procedents del teulat del temple A (Casas *et al.* 2005, 2; Oliva 1955, 405).

A l'any 1959 es va excavar en extensió el temple C i la direcció de la recerca a Ullastret va passar a mans del Servei d'Investigacions Arqueològiques¹. En 1961 es va inaugurar el Museu Monogràfic que ja s'havia creat uns anys abans per la Diputació de Girona (Casas *et al.* 2005, 2; Martín 1997, 6).

Entre desembre de 1964 i febrer de 1968 realitzen intervencions arqueològiques en els departaments 8 i 9 (avantsala) del Predi Nord Subirana. En un principi Miquel Oliva considerava que els dos departaments funcionaven de manera conjunta i conformaven un gran edifici sense especificar el tipus de construcció (Casas *et al.* 2005, 2). No va ser fins Maluquer (1971) que es va identificar com un temple.

¹ Avui dia s'anomena Centre d'Investigacions Arqueològiques del Museu d'Arqueologia del Museu de Catalunya-Girona.

A principis dels anys seixanta es va descobrir l'Illa d'en Reixac, a 400 m al nord – est del Puig de Sant Andreu. A partir de l'any 1976 es van efectuar campanyes arqueològiques exclusivament en aquest segon poblat ibèric fins a l'any 1995. En 1982 es va trobar la necròpolis del Puig de Serra, a Serra de Daró, un tercer gran jaciment d'època ibèrica en aquesta zona excavat entre 1982 i 1986. Finalment, en 1995, es van reiniciar els treballs d'excavació en extensió al Puig de Sant Andreu (Martín 1997, 6 – 7).

En la zona més elevada del Puig de Sant Andreu, l'anomenada acrópolis, es localitzen dos edificis culturals, els temples A i C, de influència forana més concretament hel·lenística i no indígena.

El temple A és un petit temple de planta *in antis* amb la porta orientada cap a l'est (E-NE). S'ha conservat la planta gairebé sencera. Exteriorment, la planta mesura 9,10 m de llargada per 6,22 m d'amplada. La cel·la amida 5,75 m de llargada per 5 m d'amplada i l'avantsala 2,16 m de llargada i 5 m d'amplada. Els murs d'aquest edifici cultural es van construir amb blocs poligonals de gres local amb mides de 0,56 a 0,60 i 0,70 m de gruix. Es destaca l'existència de contraforts a les parets exteriors del temple (Casas *et al.* 2005, 3; Oliva 1955, 403-407; Olmos 2010, 198). El temple conserva un sol de morter de calç amb tesselles blanques de 1,5 per 2 cm (Casas *et al.* 2005, 5).

Aquest temple ha proporcionat material arqueològic com set mascaretes de terracota, objectes de ferro i de bronze, vidres i una gran quantitat de restes

ceràmiques i òssies d'animals i mol·luscs (Casas *et al.* 2005, 6-7; Moneo 2003, 230; Oliva 1955, 405-407). Darrere del temple A es localitza la sitja 12, excavada per M. Oliva en els anys 50, on sembla que es van dipositar diverses ofrenes rituals (Casas *et al.* 2005, 8).

El temple C és un temple de planta *in antis* amb avantsala porticada i cel·la. Al igual que l'anterior temple la porta està orientada a llevant. Es situa al nord del temple A, a 1,5 m de distància. De l'edifici només s'han conservat tres murs construïts amb blocs poligonals de gres local els quals mesuren 0,52 m d'amplada. El mur nord – oest de la cel·la mesura 3,87 m de llargada, el mur sud – est de l'avantsala 12,70 m de llargada i el mur de separació 2,42 m de llargada. Interiorment, la cel·la i l'avantsala amiden conjuntament 7,90 m d'amplada mentre que de llargada 8,43 m i 3,70 m respectivament (Casas *et al.* 2005, 4). L'edifici conserva un revestiment d'*opus signinum* de bona qualitat i un paviment en *opus signinum* de color vermellós i sense decoració (Casas *et al.* 2005, 5).

Inclusa parcialment en l'avantsala del temple C hi ha una cisterna hel·lenística on es van trobar diversos materials com setze màscares de terracota, restes de ceràmica romana i un fragment de basament del temple (Casas *et al.* 2005, 7; Costa 2011, 38).

Els dos temples es daten en la segona meitat del segle III aC o en els primers anys del segle II aC.

No es sap amb exactitud el tipus de culte ni la divinitat o divinitats estava dedicat els temples, però a partir dels materials del temple A i de la cisterna núm.1 es pot tenir una idea aproximada. Entre les màscares de terracota es pot identificar un aquelou, tres gorgones i un sàtir. Segons Costa, l'espai sagrat estava dedicat a divinitats relacionades amb el culte de l'aigua i de la fertilitat com, per exemple, *Aquelou* (Costa 2011, 38-39). Miró (1990) vincula aquest lloc amb una divinitat protectora de la fertilitat. Seguidament, l'autor planteja que els temples estaven dedicats a una divinitat indígena associada als cultes a la fertilitat adaptada als cultes nouvinguts. Per últim, Ruiz de Arbulo (2002-2003) identifica la divinitat del recinte cultural com Artemisa antiga.

2.3. *Kerunta (Sant Julià de Ramis)

L'*oppidum* de Sant Julià de Ramis o de **Kerunta* és un establiment ibèric situat al cim del turó o muntanya de Sant Julià, a l'actual municipi de Sant Julià de Ramis, en la comarca del Gironès. Aquest turó o muntanya, considerat el darrer contrafort de les Gavarres, té una forma allargassada amb una extensió d'uns 1.500 m i una alçada màxima de 203 metres, orientada d'est a oest (Burch *et al.* 2001a, 13; Nolla, Palahí i Vivó 2010, 321 – 322).

El jaciment va ser descobert l'any 1932 per Francesc Riuró i Carles de Palol. Aquests dos arqueòlegs van realitzar diverses prospeccions i excavacions fins a l'any 1936 quan l'esclat de la Guerra Civil va aturar els treballs arqueològics.

L'any 1939 Riuró va reprendre amb dificultats les campanyes fins al 1945 on s'excavaren algunes cabanes i es recuperaven amb multitud d'objectes (Burch *et al.* 2001a, 17-20).

En 1964 J. Maluquer de Motes va explorar algunes cases a la muntanya de Sant Julià i en la campanya de 1971 dirigida per Isabel Rodà, Miquel Oliva va realitzar nous sondejos a la zona central de la muntanya (Burch *et al.* 2001a, 24-28).

Uns vint anys després, en 1991, a partir de les obres de la variant de Girona de la carretera N-II es va descobrir i excavar el camp de sitges del Bosc del Congost i la vil·la rural de la Casa del Racó (Burch *et al.* 2001a, 32-33).

Finalment, en 1996 l'Ajuntament de Sant Julià de Ramis i la Universitat de Girona va signar un conveni de col·laboració per efectuar intervencions arqueològiques al jaciment que continuen en l'actualitat (Burch *et al.* 2001a, 33; Nolla, Palahí i Vivó 2010, 322).

El Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Girona ha formulat una hipòtesi que situa l'origen de la ciutat romana de *Gerunda*, l'actual Girona, en l'*oppidum* de Sant Julià també anomenat **Kerunta*, un possible mot de procedència ibèrica més tard adaptat al llatí com *Gerunda*, però del qual no hi ha cap rastre epigràfic ni numismàtic (Nolla, Palahí i Vivó 2010, 326).

S'han observat una gran quantitat de blocs de pedra sorrenca, provinents de les pedreres de Domeny, de dimensions considerables i ben treballades, que

han estat reutilitzades en diverses construccions de l'oppidum com l'església dels Sants Metges i un edifici baiximperial. Entre els blocs s'ha pogut identificar la part superior d'un pòdium, els fragments d'un arquitrau i d'un fris, una possible ara, el tambor de semicolumna i un carreu motllurat segurament amb una *cyma reversa*. L'estudi de les restes conservades evidencien la presència d'un edifici cultural, possiblement un temple, de caràcter monumental d'època antiga (Burch *et al.* 2001a, 98 -99) en una posició predominant del turó i que va suposar la destrucció del barri central del poblament ibèric (Nolla, Palahí i Vivó 2010, 40).

Estem davant d'un temple tetràstil, d'ordre toscà i pseudoperípter de 6 m d'alçada. S'eleva sobre un pòdium de grans blocs de pedra motllurat amb una *cyma reversa* de 1,36 m d'alçada. Les columnes estan adossades al mur sobresortint un terç de diàmetre. Es data en el darrer terç del segle II aC, a època baixrepublicana (Burch *et al.* 2001a, 100 - 106; Nolla, Palahí i Vivó 2010, 39 – 47).

No es sap el tipus de culte que es duia a terme en aquest edifici cultural, però segurament fos un culte a una divinitat indígena transformat, a través de la *interpretatio*, en un culte totalment itàlic (Burch *et al.*, 2013, 167).

2.4. Sant Aniol de Finestres

Sant Aniol de Finestres es un municipi de la comarca de la Garrotxa, localitzat a la vall del riu Llémena, ubicada en la confluència de la serra de Finestres i la serra de les Medes. A uns metres a l'oest de l'església i al sud del naixement del riu, es troba situat un llac subterrani (Costa, 2016, 47 – 48).

Durant els treballs de restauració de l'església parroquial de Sant Aniol de Finestres, es va trobar un paviment d'*opus signinum* sota l'altar. Seguidament, es va organitzar una campanya arqueològica dirigida por J. Esteba amb qual es van establir cinc fases d'ocupació, des d'època baixrepublicana fins a mitjans segle XX, comptant remodelacions (Costa, 2016, 49, amb bibliografia anterior).

En aquest estudi només ens centrarem en les restes d'època baixrepublicana. Aquestes corresponen a una cel·la de planta rectangular d'uns 3,40 m de llargada, amb un *pronaos* d'uns 2,55 o 3,55 m de llargada. El mur nord i sud conservats mesuren 0,60 m d'amplada cadascun. A partir d'aquestes mides, es pensa que aquesta estructura era un petit temple d'uns 7 o 8 de llargada (Costa, 2016, 49 – 50, amb bibliografia anterior).

El seu paviment d'*opus signinum* està compostat per unes tesselles de pedra calcària blanques i negres sobre un fons roig, amb un patró romboïdal emmarcat per una sanefa que dibuixa un meandre doble de greques (Costa, 2016, 51, amb bibliografia anterior).

Aquest edifici s'ha interpretat com un *sacellum*, un petit temple. No es pot identificar a quina divinitat estava dedicat el temple, però es considera que podia estar consagrat a una deïtat vinculada a les aigües i a la naturalesa. Esteba i Dehesa exposen l'edifici religiós estava dedicat a les nimfes aquàtiques donada la presència d'un llac subterrani i un riu a les immediacions (Esteba i Dehesa, 2005, 288).

Algunes troballes d'època ibèrica fan pensar en un antic santuari consagrat a una divinitat indígena adaptat, a través de la *interpretatio* romana, a un culte plenament itàlic (Costa, 2016).

El temple de Sant Aniol de Finestres s'ha datat entre el segle II i I aC.

2.5. Mas Castell de Porqueres

El jaciment arqueològic de Mas Castell de Porqueres esta situat sobre un petit turó, al municipi de Porqueres, a la comarca del Pla de l'Estany. Està limitat pel nord per la riera Castellana, per l'est per l'estany de Banyoles i pel sud pel Rec de la Font del Ferro (Burch et al, 1999, 8; Costa, 2011, 53; Nolla, Palahí i Vivó, 2010, 340).

Pere Alsius i Jaume Botinyà van recollir una gran quantitat de restes ceràmiques a Mas Castell i el seu entorn abans i després de la Guerra Civil Espanyola. En 1944 Josep M. Corominas, sota la direcció de Lluís Pericot, va realitzar una sèrie de sondejos i va recuperar un gran nombre de materials.

Aquests treballs arqueològics va plantejar una ocupació des d'època ibèrica fins a inicis de l'alt imperi (Burch *et al.*, 1999, 9-10; Nolla, Palahí i Vivó, 2010, 340).

Les intervencions arqueològiques es van reiniciar l'any 1964 amb motiu de la descoberta d'algunes tombes tardo romanes. En els anys següents les excavacions es van centrar en la basílica i un cementeri pròxim. Des de finals dels anys setanta fins l'actualitat només s'han efectuar alguns sondejos a la zona a causa del canvi de propietari (Burch *et al.*, 1999, 10-13; Nolla, Palahí i Vivó, 2010, 340).

En els volums del Catalogo Monumental de Corominas i Marques es parlava d'un primer temple d'origen pagà possiblement dedicat a la *Dea Porca*, la protectora de la natura i dels camps (Corominas i Marquès, 1972). En 1968 Cortada i Serramitjana insistien en la sacralitat del pujol per la seva proximitat a l'estany de Banyoles i la superposició de tres temples (Cortada i Serramitjana, 1968). Per acabar, l'any 1975, en la Memòria de Llicenciatura de Carme Domènech s'accepta la tesi de Corominas i Marques sobre l'existència d'un temple pagà dedicat segurament a la *Dea Porca* (Domènech, 1975).

En el transcurs dels treballs arqueològics s'han localitzat diversos materials arquitectònics de pedra sorrenca que havien sigut reutilitzats en altres construccions més modernes. Aquests són: un capitell d'ordre toscà format per un àbac sense decoració, un equí, un hipotraqueli i una part del fus llis de la

columna; un altre capitell en un mal estat de conservació; dos fusts de columna, sis bases quadrangulars; una base àtica amb plint circular, una petita escòcia, un tor i un fust llis (Burch *et al.*, 1999, 24-25). Es destaca la presència d'un mur de 0,95 m d'amplada i 14 m d'alçada situat sota altres estructures (Burch *et al.*, 1999, 22) i la recuperació d'una part d'una *cyma reversa* i d'un bloc a Vilauba (Castanyer i Tremoleda, 2000a, 130).

Els investigadors, a partir de l'estudi de les restes recuperades, han formulat la hipòtesi de l'existència d'un temple de petites dimensions *in antis* o tetràstil, amb columnes d'uns 3,81 m d'alçada. Està datat en el segle I aC aproximadament (Burch *et al.*, 1999, 35-36).

2.6. Gerunda

La ciutat romana de *Gerunda* és una fundació *ex novo* dels primers anys del segle I aC, en el context de la Guerra de Sertori (82-72 aC), al traslladar l'antic nucli urbà de l'*oppidum* de Sant Julià de Ramis a un nou establiment proper i més estratègic (Nolla, 2011, 69-75). En època augustal, la ciutat va rebre el títol de municipi de dret llatí per part de l'emperador (Nolla, 1987a, 38-39).

Tal com s'ha dit, *Gerunda* és un mot que prové d'una possible denominació d'origen ibèric; **Kerunta* (oppidum de Sant Julià de Ramis), posteriorment, llatinitzat pels romans (Nolla, Palahí i Vivó 2010, 326).

Els vestigis arqueològics i, fins i tot, documentals són escassos i només permeten als investigadors formular una hipòtesi de com era i funcionava la ciutat romana. Les restes arqueològiques, d'una banda, proporcionen les eines per una reconstrucció del fòrum i la seva ubicació. Aquesta plaça es localitzava a l'extrem nord – occidental de la ciutat, on actualment s'alça la Catedral de Santa Maria de Girona. La causa d'aquest emplaçament, contràriament a altres ciutats que se situava al centre, va ser per donar-li visibilitat a la zona del fòrum. Es considera que la plaça pública estava dividida en dos espais connectats per una escalinata. En la terrassa superior, a la banda oriental, se situava el temple, l'edifici més important del lloc. Per contra, la zona baixa del fòrum, es trobaven els edificis civils i comercials com la basílica (Nolla et al., 2008; Palahí, 2012b, 76-77).

Per l'altra, en les excavacions fetes dins el recinte de la Catedral es va descobrir algunes estructures sota l'antiga església romànica atribuïbles a un antic edifici religiós d'època romana. Tanmateix, el possible temple tenia la porta orientada cap l'oest i estava erigit sobre un podi artificial per adaptar-lo de millor manera possible a l'orografia de la zona. La construcció del temple s'ha establert entre època augustal i el segle I dC (Nolla et al., 2008; Palahí, 2012b, 76-80).

Pel que fa al culte realitzat en el temple, no es pot saber amb certesa a quina divinitat o divinitats estava dedicat. Igualment, s'han conservat unes poques restes epigràfiques que indiquen un possible culte imperial sense especificar el

tipus. Una inscripció ens parla d'un ciutadà de *Gerunda*, Luci Ploti Asprenas, que va assolir el flaminat. Una altra trobada a Tarragona menciona a Cai Mari Ver, un ciutadà procedent de Gerunda, que va ser flamen provincial. Les dues restants es van dedicar a l'emperador i a la seva muller (Nolla, 2011, 69-75).

2.7. Puig de Sant Grau (Caldes de Malavella)

El Puig de Sant Andreu a *Aquae Calidae* esta situat al nord – oest de l'actual municipi de Caldes de Malavella, a la comarca de la Selva (Llinàs i Nolla, 2011, 103, amb bibliografia anterior).

L'emplaçament arqueològic era conegut des del segle XVIII. Però no va fins a finals del segle XIX que es va realitzar treballs d'excavació al lloc de la mà de Botet Sisó. En aquesta ocasió solament es va trobar la crugia oriental de les antigues termes. Més tard, la demolició de l'Hospital va provocar la desaparició d'algunes estructures de l'edifici termal. Entre 1897 i 1902 es van efectuar alguns sondejos i excavacions que van posar al descobert la quasi totalitat de les restes i una gran quantitat de materials arqueològics actualment no conservats. Finalment, a partir dels anys 90 es van realitzar treballs de restauració, conservació i neteja del jaciment (Merino, Nolla i Santos, 1994, 57-60).

El balneari del Puig de Sant Grau es va fundar a mitjans del segle I sobre un antic edifici d'època baixrepublicana, del qual només es conserven alguns

vestigis arquitectònics. La part més important i coneguda de l'edifici termal s'articula a partir d'una gran piscina (*natatio*) quadrangular porticada envoltada per quatre passadissos (*ambulatio*) amb cambres de mides diferents (Llinàs i Nolla, 2011, 106-107, amb bibliografia anterior).

L'estança E2 és la més central i gran del sector est amb tres portes, la del mig més amplada, que obren la cambra als diferents *ambulationes*. Tanmateix, hi ha una canalització d'aigua que travessava diagonalment l'estança des del brollador d'aigua termal i sortia a través d'un forat al seu mur est i desembocava l'aigua en la piscina central. Els murs estaven fets d'*opus vittatum* i el paviment de morter hidràulic. Ben aviat, es van introduir alguns elements que van sacralitzar la cambra E2. En el mur septentrional es va construir una banqueta de 70 cm d'alçada i 60 cm d'amplada. A sobre, es van fer dues columnes rectangulars amb capitells que aguantaven, segurament, un frontó. A sota, es dipositaria la figura de la divinitat. Davant es situa un altar per les ofrenes (Llinàs i Nolla, 2011, 108, amb bibliografia anterior).

Posteriorment, el conjunt termal va patir una gran reforma de millora i modificació. Pel que fa a la cambra E2, es van tancar les seves portes laterals i es va construir una plataforma d'uns 55 i 60 cm d'alçada davant del petit altar. Aquest fet va provocar una pèrdua parcial de funció religiosa del lloc. A l'angle sud-est es va bastir un petit dipòsit d'aigua. Tanmateix, es va millorar i netejar la conducció que anava des del brollador d'aigua termal fins a la gran piscina (Llinàs i Nolla, 2011, 110, amb bibliografia anterior).

Aquesta cambra s'ha interpretat com un *sacellum* on el visitant demanava la seva curació i guariment a la divinitat. En 1871 es va descobrir un pedestal honorífic amb una inscripció dedicada a Apol·lo August, una divinitat plenament romana adaptada, a través de la *interpretatio*, d'una vella divinitat indígena (Fabre, Mayer i Roda, 1991, núm. 6, 33-35; Llinàs i Nolla, 2011, 111-112).

Tanmateix, les excavacions arqueològiques han proporcionat diverses peces trobades en el registre i el canal que conduïa l'aigua de la piscina central cap a l'exterior, segurament, ofrenes llançades a l'interior d'aquesta. Entre els objectes hi ha monedes de bronze, petits objectes metàl·lics com *bullae*, pedres d'anell ben treballades i restes ceràmiques (Abad, 1992, 148; Llinàs i Nolla, 2011, 112).

3. Sacra privata

3.2. Empúries

La ciutat romana d'Empúries disposa de dos exemples de culte domèstic, un d'aquests es l'anomenada *insula 30* i l'altre la catalogada Domus 2b.

La *insula 30* es situa en la zona est de la ciutat, al nord del fòrum i davant de les grans domus 2a i 2b. Mesura uns 35 m per 70 m, equivalents a 1 per 2 actus romans, i té una superfície total de 2400 -2450 m². El sector nord de la insula esta ocupat per un gran edifici termal d'època alt imperial de 1325 m² de la qual es conserva pràcticament la totalitat de les sales del circuit termal. En canvi, en el sector meridional es localitzen les *tabernae* o locals comercials (Aquilué *et al.*, 2006, amb bibliografia).

Sota la superfície de les *tabernae* es van descobrir les restes d'un atri, d'un paviment en *opus signinum* i algunes estances corresponents a una domus d'època baixrepublicana. En una sala de servei de la casa es va trobar un basament massís de planta rectangular, la figura de la deessa Fortuna i un petit caduceu de bronze, procedents d'un possible larari (Aquilué *et al.*, 2006, 256-257).

En aquesta insula també s'han recuperat conjunts ceràmics, monedes, objectes com un anell d'or en forma de serp, objectes de bronze i diversos bustos

d'hermes bàquic. Aquests últims no es pot determinar si la seva funció era religiosa o decorativa (Aquilué *et al.*, 2006, 20-21).

La domus o casa 2B es localitza al sud de la casa 2A i davant de la *insula 30*. Organitzada a l'entorn d'un atri toscà i consta d'unes termes privades (*balneum*), un gran jardí (*hortus*) i una cambra de recepció (*triclinium*). En les reformes posteriors al lloc es va construir tres peristils (Aquilué *et al.*, 1999, 86-87 i 98-100).

En 1956 Martin Almagro va descobrir una ara pintada al peristil sud de la casa romana. La part més important, a nivell iconogràfic, és el cos central. En la cara oest s'hi representa un gall de perfil, orientat cap a la dreta i amb la pota esquerra cap a davant. En la cara est hi ha una cratera metàl·lica amb una pinya sobresortint i dos caps de serp enfrontats. Els cossos de la serp segueixen en les cares nord i sud. Aquesta ara s'ha relacionat amb el culte als avantpassats o manes, però també al déu Escolapi (Almagro, 1952; Nieto, 1971-1972).

3.3. La vil·la romana de Vilauba

La vil·la romana de Vilauba està situada en el municipi de Camós, a la comarca del Pla de l'Estany. Aquesta vil·la es va descobrir l'any 1932 arran de la construcció de la carretera que anava de Vilauba a Pujarnol. Però les campanyes d'excavacions sistemàtiques no es van produir fins l'any 1978 sota

la direcció de Josep Tarrús, Josep Maria Nolla i Júlia Chinchilla (Castanyer i Tremoleda, 1999, 18-19).

L'estiu de 1987 es va descobrir un conjunt de figures de bronze amb els seus pedestals en una cambra del sector residencial nord de la vil·la (Castanyer i Tremoleda, 1999, 22 i 105).

Concretament, aquestes figures de bronze i els seus pedestals van aparèixer a l'angle nord-oest de l'àmbit 32, una petita habitació de planta rectangular de 5 m de llargada per 3,40 d'amplada situada a l'extrem est de l'ala nord de la vil·la. S'ha interpretat com un larari o santuari de culte domèstic (Castanyer i Tremoleda, 1999, 61).

La primera estatueta correspon a una figura femenina identificada com la deessa Isis-Fortuna. Porta una clàmide de plecs suaus i amb la mà esquerra aguanta un corn de l'abundància. El braç dret, separat del cos, sostenia un possible timó. Anava sobre un pedestal circular més gran que la resta (Castanyer i Tremoleda, 1999, 62).

La segona estatueta, identificada com el déu Mercuri, vesteix una clàmide i un *petasus* o barret alat. Porta una *marsupium* o bossa de diners en la mà dreta i un possible caduceu en la mà esquerra. El seu pedestal és circular i està decorat amb unes simples motlures en relleu (Castanyer i Tremoleda, 1999, 62).

La tercera és un deu lar, el protector de la llar, amb els braços oberts i actitud oferent. Vesteix una túnica curta i unes sandàlies lligades sobre el turmell. S'ha conservat la part inferior d'una cornucòpia i la mà dreta molt desproporcionada fa pensar en la presència d'una patera o *phiale*. En aquest cas, és un basament més esvelt decorat amb dues motlures de secció arrodonida (Castanyer i Tremoleda, 1999, 63).

De l'última estatueta només s'ha conservat un fragment d'una cua i una peülla. Es pensa en una figura, possiblement una divinitat, muntada en un bòvid o ovicaprí. El seu pedestal té la planta quadrada i està adornat amb dues feixes d'incisions composades per oves i dues filades de fulles acabades en punta (Castanyer i Tremoleda, 1999, 63).

Aquestes representacions estaven col·locades en un petit nínxol o fornícula obrat en la paret (Castanyer i Tremoleda, 1999, 64).

3.4. La Casa del Racó

La vil·la romana de la Casa del Racó és un establiment rural situat en la riba esquerra del riu Ter, en la falda nord de la muntanya de Sant Julià de Ramis, dominant una gran zona agrícola (Agustí, Burch i Merino, 1995, 25).

Amb motiu de les obres de la variant de la carretera Nacional – II de Girona es van descobrir cinc jaciments repartits entre els municipis de Sant Julià de Ramis i Fornells de Selva. Les excavacions d'urgència van començar a

principis de juliol de 1991 i van finalitzar a principis de gener de 1992 (Burch et al., 1992, 60-70).

Aquesta vil·la va tenir dues fases arquitectòniques. De la primera fase només es van conservar tres murs de la part meridional i es relaciona amb el període de romanització de la comunitat indígena de la zona. En la segona fase es va produir una ampliació de la vil·la. La Casa del Racó esta datada entre el primer quart del segle I aC i el segle IV dC, quan fou abandonada (Agustí, Burch i Merino, 1995, 98 -107).

En aquest establiment rural es va recuperar gran quantitat de material ceràmic. A nivell religiós, s'ha esmentat la troballa d'una base d'altar de pedra sorrenca a dins d'un dipòsit obrat en la roca natural del sector 4 (Agustí, Burch i Merino, 1995, 104).

3.5. Una troballa ritual singular

En el nord – est de Catalunya s'han fet troballes, en algunes vil·les romanes, d'ofrenes rituals de gerres de ceràmica amb ous al seu interior, dipositades sobre ossos de petits animals (aus o oviceprins) en una fossa o nínxol.

La vil·la romana de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) és el jaciment amb major nombre d'ofrenes. Es van trobar un total de quinze gerres de ceràmica comuna local, agrupades en el mur perimetral oest de l'edifici i ajagudes amb la boca al nord. Al seu interior hi havia un o dos aus i un cap d'au (gall o gallina) i

reposaven sobre ossos d'aus dins d'un petit nínxol. Es van datar en la primera meitat segle III (Casas i Ruiz de Arbulo, 1997, 211-212 i 217).

Recentment, en el Camp de l'Ylla es va descobrir una gerra de ceràmica comuna, reciclada, amb un ou al seu interior. Es va enterrar a l'extrem d'un petit nínxol rectangular d'angles arrodonits, orientada cap a l'est i al seu costat hi havia una mandíbula d'ovicaprí (Casas, Nolla i Soler, 2012, 175).

A Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà) es van localitzar quatre ofrenes tocant al mur perimetral est de la vil·la. Són gerres de ceràmica comuna local amb una sola nansa i la boca està orientada al nord. En les dues primeres gerres hi havia un ou, en la tercera un ou fragmentat i la quarta un ou i un crani d'au. Es van dipositar sobre restes d'aus o d'un petit oviscaprí. Estan datades entre finals del segle II i principis del segle III. (Casas i Ruiz de Arbulo, 1997, 212 i 217)

A Vilarenys (Vall-llobrega) es va trobar una fossa ritual en una zona abandonada del sector 2, datada entre finals del segle II i principis del segle III. Al seu interior hi havia una clova d'ou, restes òssies d'aviram i de boví, i una moneda de principis del segle IV (Cajas et al. 2002, 196).

A l'extrem occidental de l'àmbit 22 de la vil·la romana de Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro) es va descobrir una gerra de ceràmica comuna oxidada, de panxa globular i vora exvasada, amb una nansa de secció plana i peu anular. Al seu interior hi havia un ou de gallina sencer, una moneda i cinc petits ossos. Es va

localitzar a sobre d'un nivell d'inicis del segle II i esta cobert per un del segle V (Nolla, ed., 2002, 135-137).

En la vil·la romana de Vilauba (Camós) es va localitzar una gerra amb un crani d'au sota la fonamentació d'un mur d'època flàvia (Casas i Ruiz de Arbulo, 1997, 217).

Per últim, a Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) es van trobar, a la façana sud del pati, quatre gerres de ceràmica comuna, tombades de costat, amb fragments d'ous i restes de petites aus al seu interior. Es van dipositar sobre dues peces de ceràmica esclafades (Burch, 2013, 171). Tanmateix, aquest any es van descobrir dues gerres de ceràmica comuna a l'àmbit 12. Estaven senceres i tombades. Dins del recipient, hi havia ossos d'animals i fragments d'ous (Palahí, Costa i Mallorquí, 2017, 10).

S'han realitzat diverses teories sobre la funció d'aquest tipus d'ofrenes. D'una banda, Casas i Ruiz de Arbulo van concloure que "*insertada en alguna de las fiestas del calendario anual, la costumbre de enterrar en jarras usadas huevos y restos de gallináceas en el perímetro exterior de la villa, debe ser interpretada como ofrendas expiatorias y lustrales dedicades a los Manos familiares*" (Casas i Ruiz de Arbulo, 1997).

Més tard, en un estudi sobre la Vinya del Fuster va sorgir un nou plantejament on aquestes ofrenes es van interpretar com enterraments de no nats (Casas, Nolla i Soler, 2012).

Per acabar, en alguns casos com Vilauba i Pla de l'Horta, aquestes ofrenes correspondrien a un ritual de caire fundacional (Burch, 2013, 171; Palahí, Costa i Mallorquí, 2017, 10).

4. Objectes rituals i/o culturals

4.2. Les màscares del temple d'Ullastret

Les màscares d'Ullastret són un conjunt de peces en terracota. Aquestes màscares han estat interpretades com elements votius o religiosos. Estan fetes a partir d'un motlle, amb una pasta de color ataronjat o beige bastant depurada. Conserven restes de policromia, sobretot, de color blanc i blau (Miró, 1990, 305; Pena 1986).

El lot complet de màscares es van trobar a la zona del temple, a l'acròpolis del Puig de Sant Andreu d'Ullastret, i en un reompliment d'una cisterna hel·lenística durant les excavacions arqueològiques realitzades per Miquel Oliva als anys 50 (Miró, 1990, 305; Pena, 1986, 202).

Alguns autors com Miró o Ruiz de Arbulo van publicar, en els seus articles, un total de 29 fragments (Miró, 1990, 305; Ruiz de Arbulo, 2002 – 2003, 186), però Pena va comptabilitzar uns 23 fragments (Pena, 1986, 202).

No s'ha efectuat cap estudi monogràfic. Aquestes màscares van ser publicades per M. Oliva en diverses memòries d'excavació (Oliva, 1955, 1958, 1959, 1960). Alguns autors com Pena o Miró les va estudiar de manera més o menys detallada (Miró, 1990; Pena, 1986). També s'han esmentat breument en algunes guies (Martín, 1977; Martín, 1980) i en un article de Ruiz de Arbulo

(Ruiz de Arbulo, 2002 – 2003). Recentment, Marc Prat Vila va dedicar un petit apartat en el seu treball de recerca sobre la religió ibèrica en el territori de la Indigècia (Prat, 2014).

No s'ha conservat cap màscara sencera, però segurament aquestes peces de terracota mesuraven uns 11 o 12 cm d'alçada per uns 9 o 10 cm d'amplada (Miró, 1990, 305). Tanmateix, Oliva comenta que la reconstrucció d'una màscara, a partir de tres restes, mesura 15,5 cm d'alçada (Oliva, 1955, 407).

Aquestes màscares no presenten perforacions en els ulls o en la boca, però hi ha un fragment amb una perforació que indica una boca oberta (Pena, 1986, 202 – 203). En canvi, a l'alçada de les orelles, s'observen uns forats o orificis emprats per penjar-les a les parets del temple (Miró, 1990, 305; Pena, 1986, 202 – 203).

Les màscares d'Ullastret s'han agrupat de maneres diferents. D'una banda, M. J. Pena les va classificar en tres grups: les màscares masculines, de tipus còmic; les màscares masculines o femenines, amb cabellera, i un fragment de banya d'una màscara no plana (Pena, 1986, 203). Per l'altre, Miró les classifica novament en tres grups, però de manera diferent als anteriors esmentats: màscares idealitzades, màscares expressives i personatges mitològics (Miró, 1990, 305 – 306).

En canvi, Ruiz de Arbulo solament parla d'una imatge grotesca d'un jove sàtir, un fragment de front cornuda d'un Aquelous i dos tipus diferents de cares femenines identificades com la Gorgona (Ruiz de Arbulo, 2002 – 2003, 186).

Aquestes peces de terracota són de producció local, però amb un possible origen en el món colonial ja sigui grec o púnic (Miró, 1990; Pena, 1986).

Finalment, les màscares d'Ullastret estan datades als voltants del segle III aC (Miró, 1990; Pena, 1986; Ruiz de Arbulo, 2002 – 2003).

4.3. *Les tabellae defixionum*

Les *tabellae defixionum* són unes petites plaques de plom amb inscripcions en llatí en una o en les dues cares. Els seus textos estan escrits en *capital cursiva* i les lletres tenen mides irregulars i estan invertides. Es troben en contextos funeraris i estan vinculades amb rituals de màgia negra.

Els únics exemples coneguts de *tabellae defixionum* es localitzen a Empúries. En 1944 Martín Almagro va excavar la necròpolis Ballesta a Empúries. Es van descobrir un total de 70 tombes d'incineració i 11 d'inhumació. Tres sepulcres eren col·lectius, dos d'ells dobles, i un més gran, considerat un petit mausoleu, amb vuit urnes de incineració (núm. 17 a la 24) acompanyades del seu aixovar. Dins de tres de les vuit urnes es van trobar tres petites lamine de plom (Pi, 2005, 165-166, amb bibliografia).

Aquestes tres plaques de plom tenen una forma gairebé rectangular, estaven escrites per les dues cares en lletra cursiva llatina, una tipus d'escriptura d'ús quotidià, amb les lletres invertides. La redacció de les lletres es començava de baix a dreta i es finalitzava de dalt a l'esquerra, cosa que dificultava la seva lectura. Només es mencionava el nom d'aquelles persones a les quals es dirigien les malediccions com a conseqüència d'un fet perjudicador pel personatge impulsor del ritual de màgia, el qual no deixava constància de la seva identitat. Aquest tipus de pràctiques de màgia eren perseguides i condemnades arreu de l'Imperi Roma ja que obligava als deus, en aquest cas, relacionats amb el món de la mort, a complir amb les peticions motivades per la venjança (Pi, 2005, 166-171, amb bibliografia).

La placa núm. 1 mesura 59 mm de llargada per 32 mm d'alçada. La placa núm. 2 mesurava 52 mm de llargada per 34 mm d'alçada. I la núm. 3 mesurava 57 mm de llargada per 48 mm d'alçada. Totes les cares de les lamine de plom presentaven un nombre imparell de línies (Almagro, 1955, 23-27 i 60 i 62; Pi, 2005, 166, amb bibliografia).

Segons Pi, aquestes plaques de plom mencionaven a tres personatges que van ostentar càrrecs de màxima importància a la zona emporitana a època flàvia, però també a dos tipus de tribus indígenes, els indiquetes i els olossitans, els quals segurament formava part del govern provincial. L'autora conclou que les *tabellae defixiorum* estaven dirigides a les màximes autoritats de l'administració municipal emporitana (Pi, 2005, 172-175, amb bibliografia).

En 2009 es va trobar una nova placa de plom a la tomba d'inhumació 1001 de la necròpolis Granada on, segons Tremoleda, es demanava la pèrdua total de la veu d'una persona (Aquilué i Castanyer, 2004, 21; Tremoleda, 2009, 46-47).

4.4. El déu Sabazi

A la Península Ibèrica només s'ha documentat una placa de bronze i algunes gerres rituals relacionades amb el culte a Sabazi. Aquestes es concentren a la zona emporitana. En primer lloc, parlarem de la troballa de les gerres rituals i, seguidament, de la única placa existent.

El déu Sabazi és una divinitat frígia amb un caràcter místic i orgiàstic. Se'l representava com un home amb una banya al front, o en alguns casos, amb un barret frigi, i una túnica anomenada *jiton*. En moltes imatges té el peu sobre el cap d'un marrà i una serp a la mà. Altres atributs són la sargantana o salamandra i gripau; en alguns casos, es pot incloure el sol i la lluna. Es va assimilar amb divinitats com Zeus/Júpiter i Dionis/Bacus. En aquest últim cas, se'l considerava fill del déu Zeus amb forma de serp i la deessa Persefone. No tenia un cicle mitològic propi, però se'ls podia interpretar com un déu de la naturalesa i ctònic (Casas i Tremoleda, 1998).

Una de les primeres gerres trobades en Empúries es va trobar dins de la sitja del Camp Ramis amb una datació imprecisa, però es pot situar provisionalment entre els primers anys i la meitat del segle II. És una gerra que es va recuperar

sencera, té forma bicònica amb la carena marcada però arrodonida, amb la base de peu anular diferenciada. Malgrat que solament hi ha vestigis es pot considerar que tenia dos nanses als costats. Pel que fa a la decoració, observem els motius de la serp, la salamandra o sargantana, el gripau, el sol i la lluna, considerats atributs del déu Sabazi (Casas i Tremoleda, 1998, 42-43).

Més tard, en 1996, es van descobrir dos fragments de gerres en la zona del criptopòrtic. D'una d'elles, solament es conserva un fragment de la nansa i un altre de la vora, en aquest últim es pot veure una part del cos de una serp similar a la sitja del camp de Ramis. Per les seves característiques es creu que podia ser un element ritual relacionat amb aquest culte (Casas i Tremoleda, 1998, 43).

Pel que fa a l'altre gerra, es conservava quatre fragments del cos central, en els quals es tornava a veure la imatge parcial de la serp, representada de forma esquemàtica (Casas i Tremoleda, 1998, 44).

En una campanya arqueològica efectuada a Tolegassos l'any 1993 es localitzà a l'interior d'un pou una gerra totalment fragmentada que posteriorment va ser reconstruïda. Per un grup de set monedes i altres ceràmiques trobades al lloc es pot datar al voltant de l'any 50. És similar a la trobada a la ciutat emporitana, però amb la carena menys marcada, el cos més globular i el peu més arrodonit. Conserva la totalitat de les nanses contraposades. Només presenta una decoració senzilla en una de les cares. Esta composta per tres figures, un

gripau en la part central flanquejat per dos llangardaixos o salamandres (Casas i Tremoleda, 1998, 44-45).

A la tomba d'incineració Torres 70 van aparèixer dues plaques de bronze argentat enrotllades al costat d'una urna. La primera mesura uns 31,1 cm d'alçada per 28 cm d'amplada i la segona 30,4 cm d'alçada per 14 cm d'amplada. En la placa lateral, la més petita, es pot veure una composició que mostra un home nu amb llança i casc, agafant la part davantera d'un cavall i a sobre de l'escena hi ha un estel de sis puntes. La figura humana correspon a un dels Diòscurs. Aquest fet fa pensar en una segona placa lateral idèntica, avui dia perduda. La placa central mostra la figura del déu Sabazi, barbut i llarga cabellera, amb una vestimenta frígia. En la mà esquerra porta un llarg ceptre o bastó i amb la dreta fa un gest de benedicció rodejada de raigs. El peu dret es recolza sobre un cap de marrà i tres petits craters, així com un petit ganivet, que podien remetre als sacrificis rituals del culte. A un costat i l'altre es disposen dos arbres. El de l'esquerra, pot representar un pi, que el relaciona amb el culte de Cibele i també amb el de Dionis per les pinyes que produeix. Esta envoltat per una serp barbuda i a la part baixa es pot veure una figura amb una doble destal. Sota el pi es pot observar una mare amb el seu fill dins d'una cova. L'arbre de la dreta es una mica més difícil de descriure, però es diferencia un bust de Dionis a part superior, que es pot identificar per una corona de fulles de vinya. Un altre deïtat al costat de Sabazi seria un bust d'Hermes. Per sota d'aquest arbre també es veu una cova en la qual hi ha un

personatge realitzant una mena de sacrifici a un altar en flames, envoltat per les figures d'una sargantana o salamandra i un gripau (Casas i Tremoleda, 1998, 48-51).

4.5. *Arula* amb lluernes adossades

A l'angle nord –est del sector residencial nord de Vilauba es localitza el rebost de la casa conegut com àmbit 30. És una habitació de planta rectangular de nou metres de llargada per cinc metres d'amplada aproximadament. Hi havia unes banquetes fetes d'obra recolzades a les parets nord i est on es guardaven diversos objectes d'us domèstic (Castanyer i Tremoleda, 1999, 64-66).

Durant les excavacions de 1987 i 1988 es van recuperar una gran quantitat d'objectes fragmentats i cremats per l'ensorrament de la teulada a causa d'un incendi en el sector residencial nord de la vil·la. Entre els materials descoberts es pot trobar estris de cuina i servir a taula, trípodes de ferro, una ampolla i un trípode de bronze, i un conjunt de peces ceràmiques (Castanyer i Tremoleda, 1999, 66-73).

La peça més important del rebost és una *arula* amb lluernes adossades. Aquesta *arula* és un petit altar de terracota amb el cos central troncocònic, la base quadrangular i un culler amb la vora dentada. Té dues llànties o lluernes de disc adossades a la part superior del cos, amb un bec poc allargat i robust. Solament s'ha conservat l'escena de la cara anterior de *arula*. Aquesta escena

mostra una quadriga tirada per cinc lleons amb personatges al darrere. En la part superior i inferior de l'escena hi ha unes cintes amb elements vegetals. Aquesta *arula* es vincula amb els cultes de Cíbele i Attis. Esta datada entre mitjan segle I i mitjan segle II, potser fins el segle III (Ruiz de Arbulo, 1996, 121-124).

5. El món de la mort

En les cultures antigues, el món funerari era un element essencial de la vida quotidiana, ja que tenien una esperança de vida més curta i existien factors com guerres, malalties o morts durant i després del part. En el moment de la mort calia seguir una sèrie de rituals per garantir el pas del difunt a l'altre món, dels quals destacava el de la sepultura. Aquests rituals també servien per a purificar a la seva família perquè la mort els generava una situació de impuresa. Segons les creences grecoromanes, per entrar a l'inframón era necessari creuar la llacuna Estígia en la barca de Caront. Era un viatge que calia pagar per això existia la tradició de col·locar una moneda a la boca del difunt (Monturiol, 2009).

Els llocs d'enterrament estaven situats fora del recinte de la ciutat per raons religioses, higièniques i de seguretat. Aquests emplaçaments podien ser espais delimitats, les anomenades necròpolis, o bé es disposaven les tombes als marges dels camins principals o es construïen vies paral·leles amb aquesta finalitat. En qualsevol cas, estaven localitzats a prop de les ciutats per facilitar els rituals familiars en el moment de l'enterrament i, posteriorment, durant les celebracions dels dies de difunts. Les tombes estaven senyalitzades per un túmul de terra sobre el qual hi havia una làpida on es posaven inscripcions que podien ser una dedicatòria o una pregaria als deus, encara que els pobres es solien enterrar en tombes anònimes. Les inscripcions servien perquè perdures

el record dels difunts al ser llegides (Burch, 2013, 177-178; Tremoleda, 2009, 19).

Les rituals funeraris podien ser incineracions o inhumacions. D'una banda, les incineracions es dividien primàries o secundaries segons si la cremació es realitzava en el mateix lloc d'enterrament o si es realitzava en un espai pròxim anomenat *ustrina* i després es traslladaven a la tomba part de les restes recuperades. Les urnes per guardar les restes solien ser antics recipients de cuina de ceràmica i, en alguns casos, urnes de vidre recobertes de plom o totalment de plom. Altrament, les inhumacions consistien en què el cadàver, rentat i amortallat, es diposita en un receptacle adequat. Aquest podien ser caixes de fusta o teules, en fossa o en àmfores, en el cas dels infants. En els dos tipus d'enterrament, el difunt anava acompanyat d'ofrenes i es feien libacions (Tremoleda, 2009, 19-22).

5.2. Les necròpolis del nord – est de Catalunya

En relació a les necròpolis localitzades en la zona nord-est de Catalunya, no es tenen gairebé dades, sobretot referits a l'època baix republicana. Aquesta manca de dades, en molts casos, és conseqüència dels saquejos esdevinguts al llarg dels anys, en estar aquests emplaçaments situats fora de les muralles de les ciutats i, per tant, més desprotegits. Tanmateix, pot ser degut a les primeres excavacions arqueològiques que no eren tan acurades en comparació

a les actuals. En la necròpolis rural es dona el cas que en ser abandonades es van utilitzar com a camps de cultiu provocant la seva destrucció total o parcial.

Entre aquestes necròpolis es pot destacar les urbanes de la ciutat d'Empúries i les de l'antiga ciutat romana de *Gerunda*, l'actual Girona, així com algunes rurals com la Vinya del Fuster.

5.2.1. Les necròpolis urbanes

Una de les zones on trobem necròpolis destacables es la ciutat d'Empúries. En aquest emplaçament, s'han pogut documentar importants zones d'enterrament d'època romana situades al costat sud – oest del turó on assenta la ciutat romana. Tanmateix, es coneix que l'època anterior a la construcció de la ciutat es van seguir utilitzant les necròpolis d'origen grec situades a la banda est (Castanyer, 2009, 39-40).

Una de les millors estudiades és la necròpolis de Les Corts. Estava situada en la falda oriental del turó de Les Corts i a uns 200 m al sud – oest de la ciutat romana. Es considera una necròpolis d'incineració, encara que es va documentar una inhumació, en la qual es disposava una gran quantitat de tombes senzilles i uns quants monuments funeraris de major envergadura i cost, així com es pot distingir agrupacions familiars. Martín Almagro va documentar 158 sepultures, però parlava d'unes 500 o 600 tombes. Es va datar entre el segle II i el primer terç/meitat del segle I aC. De les sepultures es

van recuperar alguns objectes de ceràmica amb formes femenines o d'animals i es considera important la troballa d'armes que podrien fer pensar que la necròpolis tenia relació amb un suposat emplaçament militar anterior a la ciutat romana (Nolla, Palahí i Vivo, 2010, 122-125).

Altre necròpolis es l'anomenada Granada. Esta situada a l'est, propera a la zona grega. En un principi, es van trobar 14 inhumacions i 1 incineració d'origen grec i 6 incineracions d'origen romà. Més endavant, durant unes obres van aparèixer alguns murs i una sepultura amb una *tabellae defixiorum*. En aquesta intervenció es van trobar entre 15 o 20 incineracions i unes 12 inhumacions, a part d'algunes restes possiblement de monuments funeraris. També es van obtenir ungüentaris que, segons els anàlisis, havien contingut perfums d'herbes aromatitzants. Pel que fa a la datació, la major part de les tombes són dels segles II i I aC, però es suposa es van començar a utilitzar molt abans i que va perdurar fins l'etapa altimperial (Aquilué *et al.*, 2003, 41-44).

A l'oest es troba la necròpolis Ballesta-Rubert situada als marges del camí que va d'Empúries a les Corts. La part que s'anomena Ballesta té 81 sepultures, 70 incineracions i 11 inhumacions. A la que porta el nom de Rubert, es va descobrir un nombre menor de tombes, composades per 49 incineracions i 28 inhumacions. A les incineracions van trobar diverses urnes i plats de ceràmica comuna i *sigilata* itàlica amb una quantitat notable de monedes emporitanes, de període augustal i altimperial. Gran part de les incineracions eren individuals,

amb una urna enterrada amb el seu acompanyament, si bé es poden observar tres tombes col·lectives, que contenien de dos a vuit urnes. En aquest darrer cas, es on es van trobar tres *tabellae defixionis* (Tremoleda, 2009, 43-44).

Al sud-oest del turó d'Empúries es situa la necròpolis Torres-Nofre. Es van excavar un total de 99 sepultures, de les només una corresponia amb una inhumació. Les restants es componien majoritàriament d'una urna ceràmica o, puntualment, de vidre revestit amb plom, tapades amb un plat de *sigilata*, o també amb una pedra. En tres tombes, es va trobar un àmfora amb la funció d'urna i en dos tombes més, les restes estaven tapades amb teules planes. Algunes sepultures estaven protegides per un petit monument funerari, que podien estar agrupats i associats amb epigrafia. Per les peces ceràmiques i les monedes recuperades, es pot datar a un període entre Tiberi/Claudi i els regnats de Vespasià, Domicià i Adrià (Tremoleda, 2009, 45).

També al sud-oest i més al sud, trobem les necròpolis dels camps Pi, Vinyals, Patel, Sabadí i amfiteatre. En aquests emplaçaments es van localitzar un total de 57 incineracions i 10 inhumacions, molt similars a les anteriors necròpolis descrites. Tanmateix, en el camp Pi, es van trobar inhumacions en àmfora, reservades per els enterraments infantils, en una tomba simple o caixa triangular de teules (Tremoleda, 2009, 45).

Podem passar a parlar de les necròpolis pertanyents a la antiga ciutat romana de *Gerunda*, la actual Girona. Aquests emplaçaments funeraris, al menys, el

que s'ha pogut excavar, daten majoritàriament del que s'anomena la Antiguitat Tardana, tanmateix, l'objectiu del present estudi es l'època altimperial, que queda reflectida a la necròpolis de la Via Augusta, situades al nord i al sud de la ciutat. A conseqüència de la orografia de la zona, fou necessari utilitzar un tipus general de via funerària, ja que era l'únic model possible. En la part més al nord, una mica allunyats del nucli urbà, van aparèixer algunes tombes de incineració, datades al voltant de finals del segle I aC i els segles I-II dC. Es pot observar que tres de aquestes sepultures són senzilles, mentre que unes altres, estan més elaborades, amb petits monuments que protegien les restes. En el mateix lloc, es van trobar posteriorment dues inhumacions amb una datació una mica més moderna, al voltant dels anys 200-220 dC. En una d'aquestes tombes es van recuperar un *imbrex*, un tipus de teula, on reposava el cap del difunt i tres peces de ceràmica. En la segona, per altra banda, es va trobar un got amb nansa i un plat. Molt més propers a la via, cal remarcar els indicis de diversos monuments funeraris, apareguts a causa d'unes obres de la capella de Sant Narcís. En la mateixa zona, però a l'altre costat, manquen dades. S'ha considerat la proposta de que la petita capella de Sant Just, podria ser en origen un monument funerari que va acabar cristianitzat. Tanmateix, al transsepte nord de la basílica de Sant Feliu, es va trobar una estructura que, atenent a les restes d'àmfores i terrisseria, podria tractar-se d'un espai per a dipositar ofrenes (Burch *et al.*, 2013, 194-195).

Relacionades amb la necròpolis anterior, es poden esmentar les restes d'uns possibles monuments funeraris trobades a la zona sud de l'edifici dels Banys Àrabs, així com una àmfora, que es podria considerar d'incineració, identificada en una excavació més al nord i unes sepultures triangulars de teules i també de tipus senzill. (Burch *et al.* 2013, 196).

A la zona propera a l'anomenada *Porta Onnaris*, cap a sud de la ciutat, es localitza una extensa necròpolis, disposada a un espai amb una orografia variable, que la feia diferent a la necròpolis septentrional. Al lloc actualment ocupats pel carrer de la Força i la plaça de l'Oli, trobem els emplaçaments funeraris situats a la banda de ponent, mentre que a partir de la antiga plaça dels Cavallers, es comencen a trobar els enterraments a la banda de llevant. Aquestes estructures funeràries van sorgir a causa de les obres d'enderroc de la porta meridional, al 1857, i la seva troballa va a ser esmentada per erudits de l'època. Per aquestes descripcions, podrien suposar que es tractava de tombes senzilles, probablement, de incineració. També es van rescatar algunes peces de pedra, amb formes antropomòrfiques (Burch *et al.* 2013, 197).

El portal Rufí, que era l'entrada a la plataforma alta de *Gerunda*, constituïa un lloc adequat per disposar monuments funeraris de certa envergadura, que es podrien veure des d'una gran distància, ja que era un espai alt i planer. Per les restes de columnes trobades a l'emplaçament es podria deduir l'existència d'una mena de sepulcre o edifici romà, tanmateix, les restes de ceràmica i vidre romà que van aparèixer durant les obres davant les escales de l'església de

Sant Domènech, al 1975, remetien a algunes sepultures senzilles, d'incineració, que no han estat trobades. Per altra banda, s'han identificat dues tombes segures i una probable a la zona on ara es troben els carrers de Joaquim Pla Cargol, Sant Josep i del Portal Nou. La tomba T1 es pot descriure com un enterrament d'incineració senzill, on es podia col·locar una urna coberta de ceràmica, al voltant de la qual s'havien disposat algunes restes d'ossos i fragments d'ungüentaris cremats, així com algunes peces de terrissa i de metall, acompanyades de algunes restes de joies. Pel que se conserva de la part exterior de la tomba, es podria dir que disposava d'un petit monument funerari. Aquesta tomba s'ha datat dins del segle I dC. Altrament, l'anomenada tomba T3, es considera que es tracta d'un *bustum*, una zona de cremació i enterrament, on s'han trobat algunes restes òssies, cendres, uns claus de metall, així com un petit ungüentari de ceràmica. Pel que fa a la tomba T2, es tracta de un petit túmul de pedres, sota les quals es disposava una fossa, amb una llosa de pedra. A falta de més dades, es podria considerar un cenotafi. Una altra sepultura que cal destacar es l'anomenada T4, que seria un altre *bustum*, millor conservat que la T3, on es van trobar restes de cendres, ossos, carbó i peces de metall i ceràmica (Burch *et al*, 2013, 197-198).

Al Convent de Sant Daniel, es troba un fragment d'un pedestal, al qual es pot a la seva part frontal, una part de d'inscripció HIC SITVS EST (IRC III, 5) . Aquesta inscripció no deixa dubtes sobre que es tractava de part d'un

monument funerari, encara que no es pot saber de quina necròpolis procedeix (Burch *et al.*, 2013, 199).

5.2.2. Les necròpolis rurals

Aquest tipus de necròpolis, fora de l'àmbit urbà, es localitzaven en espais marginals, molt sovint a prop de les vil·les, a les quals pertanyien, però poc adequats per al conreu i altres tasques agrícoles i a la vora del camí. Exceptuant alguns exemples concrets, com la Vinya del Fuster i el emplaçament romà de Llafranc, on existia un únic espai funerari, majoritàriament, consistien en diversos conjunts funeraris de mida reduïda escampats a les zones que envoltaven la vil·la, que es poden datar entre principis del segle I d.C i el segle V (Burch *et al.* 2013, 205-206).

La necròpolis de la Torratxa, a Vilablareix, es situa al sud de la vil·la, i ocupa un àrea de més de 200 m², on s'han documentat indicis de dues tombes d'entitat, bastant arrasades. L'envergadura de les sepultures fa pensar que aquest era el lloc d'enterrament principal de la vil·la, encara que no l'únic. El cementiri de cal Temple, situat a uns 2 km de Torratxa, té característiques similars. Consta d'un monument funerari localitzat a uns 20 m al davant del que podria haver sigut la vil·la, que actualment esta ocupat per una masia. Pel que fa a l'enterrament de Lloret de Mar, disposa de les característiques teòriques que es pressuposen a aquest tipus de necròpolis, proximitat a la vil·la i al camí i estar situat a una zona dominant, visible i poc adequada per l'activitat agrícola. El que fa pensar

que devien existir algunes altres zones funeràries properes es que aquesta en concret, només contenia incineracions. En general, un factor determinant alhora de fer una hipòtesi sobre existència d'altres zones de enterrament, són les poques, o gairebé nul·les, tombes d'infants molt petits. Encara que, posteriorment, els enterraments es fan sense fer diferències d'edat o sexe, en un principi es feien enterraments segregats (Burch *et al.*, 2013, 206-207).

Tanmateix, la necròpolis de la Vinya del Fuster es un bon exemple de lloc de enterrament únic, encara que es coneix que només hi eren enterrats el habitants de la vil·la que no pertanyien directament a la família del *dominus*. Estava situada a uns 300 m al nord-oest del nucli habitat, a prop del camí i en una zona erma que no es podia fer servir per a conreus. Existeixen més exemples d'inhumació que d'incineració. En aquest últim cas, es limiten a tres tipus bàsics, tots ells datats entre finals del segle I aC i els segles I-II dC. El primer tipus es el més senzill i només podem destacar un exemple a tota la necròpolis. Es tracta d'una urna amb restes de cendres i ossos, col·locada a una fossa petita, amb una llosa que la cobria. En aquest cas, estava acompanyat de escasses ofrenes. El segon tipus era el més comú i es disposaven al centre i al sud de la part més antiga de l'enterrament. Consistien en una fossa rodona al terra, on es deixaven les restes del difunt, així com, en moltes ocasions, dos vasos al costat o una moneda a la part central, com a ofrenes. En el tercer tipus era predominant a la meitat nord de la necròpolis. Ens trobem amb una incineració *busta* (on el lloc de cremació es també la

sepultura), en el qual estaven dipositades les restes mortuòries, acompanyades de les diverses ofrenes, com podien ser llànties, gerres, ungüentaris de vidre, peces metàl·liques, així com el, abans esmentat, òbol de Caront. Pel que fa a les inhumacions, la varietat de tombes es molt més amplia que es poden classificar en dos grans tipus. El primer d'aquest es el de la fossa simple on es dipositava el cadàver en decúbit supí i amortallat, i es cobria amb terra, marcant el espai amb pedres i fragments de *tegulae*. Un subtipus serien les fosses cobertes amb cobertes de *tegulae* de diverses maneres. El segon tipus seria el taüt de fusta dins la fossa, que podia estar cobert amb la mateixa fusta o be amb una llosa de pedra, així com disposar de una coberta de *tegulae*, que com a l'altre cas es disposaven de maneres diferents. Un altre tipus, molt important, però reduït a tres inhumacions, son els enterraments infantils en àmfora, constituïts per una àmfora que feia la funció de taüt, retallada amb cura. Es pot pensar, donada la mancança, que els infants eren enterrats en un altre lloc, però no es tenen les dades suficients per assegurar-ho. Pel que fa a les ofrenes, es trobaven les mateixes que en les incineracions (Casas, Nolla i Soler, 2012).

6. Conclusions generals

A l'inici d'aquest treball es van plantejar l'objectiu de donar una visió general sobre la religió al nord-est del *Conuentus Tarraconensis*, des de l'arribada dels romans a la Península Ibèrica al 218 aC fins al segle III dC. També es van plantejar una sèrie de preguntes sobre quins eren els llocs de culte, quines divinitats veneraven, qui era l'encarregat de duu a terme el culte, les practiques i els ritus que es realitzaven, i si creien en el més enllà.

Varem començar la vessant pública de la religió d'època romana, analitzant els elements arquitectònics dels jaciments de Empúries, del Puig de Sant Andreu d'Ullastret, *Kerunta, Sant Aniol de Finestres, Porqueres i el Puig de Sant Grau. En Empúries es van trobar mostres de culte a diferents divinitats, como Asclepi, Isis-Serapis, la tríada capitolina i algunes inscripcions esmenten cultes imperials i a *flamens*. En aquest apartat, calia remarcar el debat entre si l'escultura atribuïda a Asclepi, pertany realment al déu Serapis, ja que alguns autors diuen que les seves característiques i elements físics estaven més relacionades amb Serapis.

El Puig de Sant Andreu d'Ullastret, Sant Aniol de Finestres, *Kerunta, Porqueres són exemples d'un possible sincretisme de la religió grecoromana amb les creences indígenes, malgrat no pugui identificar la divinitat a la que adoraven.

Altrament, el Puig de Sant Grau es pot considerar el màxim exponent del culte a l'aigua. Encara que també es podem esmentar la presència d'aquest darrer culte als jaciments del Puig de Sant Andreu i Sant Aniol de Finestres.

Malauradament, la quantitat de restes arqueològiques en alguns emplaçaments com **Kerunta* o *Gerunda* es ínfima que no permet estudiar amb profunditat l'estructura arquitectònica i el seu culte.

La segona part de l'estudi es va centrar a la vessant domèstica de la religió. Es van trobar dos altars o ara, una a la Domus 2B d'Empúries, que es l'anomenada com Ara del Gall, i una altra a la vil·la romana de la Casa del Racó. També es van trobar altres mostres com a estatuetes de bronze, pertanyents a un possible larari o santuari domèstic, com per exemple a la *Insula* 30 d'Empúries o la vil·la romana de Vilauba.

Entre els objectes rituals o culturals, podem esmentar elements relacionats amb el món de la màgia negra, com les *Tabellae defixiorum*, exvots com les màscares d'Ullastret o objectes vinculats amb els cultes d'origen oriental, com Sabazi, Atis-Cibele.

Per últim, en el món de la mort es va descriure les creences respecte al més enllà, en les que es enquadraria la tradició de posar una moneda a la boca del difunt per pagar al barquer Caront. Pel que fa a les necròpolis urbanes situades al nord-est de Catalunya, es podria dir que a la zona d'Empúries i *Gerunda*, predominaven els enterraments de incineració, amb les seves ofrenes

corresponents, mentre que a les zones rurals, la tendència eren els enterraments d'inhumació. En aquests, cal esmentar els enterraments infantils dins d'àmfores.

Per tot podem dir que l'objectiu del treball s'ha aconseguit de la millor manera possible, atès a les dificultats de trobar una informació en concret, moltes vegades inaccessible, o que alguns jaciments no han estat estudiats amb profunditat o ja es conserva pràcticament res. En relació a les preguntes que es feien, s'han contestat igualment de la millor manera, pels mateixos motius. Es pot concloure que la religió d'època romana era mescla de diverses creences i cultes, recollides de diferents cultures.

7. Bibliografia

Abad, M. (1992). *La moneda como ofrenda en los manantiales a Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua, Número 5.*

Agustí, B., Burch, J., i Merino, J., (1995). *Tombes, sitges, muralles (excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis 1991-1993).* Girona.

Almagro, M. (1955). *Las necrópolis de Ampurias. II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas.* Monografías Ampuritanas, III. Barcelona

Aquiluè, J., Mar, R., Nolla, J. , Ruiz de Arbulo, J. , Santmarti, E. (1984). *El fòrum roma d'Empúries.*

Aquilué, X., Castanyer, P., Monturiol, J., Oliveras, C., Santos, M., Tremoleda, J. (2008). *100 anys d'excavacions arqueològiques a Empúries (1908-2008).* Girona.

Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J. (2003). *10 anys d'arqueologia a l'entorn d'Empúries (1993-2002).* Girona.

Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J. (2006). Resultats del projecte d'excavacions arqueològiques a la Insula 30 de la ciutat romana d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà). Anys 2000-2004. *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, 203-214.

Arbulo, J. R. (1996). Altares domésticos y ritos orientales. Las ámulas con lucernas adosadas. *Cypsela*, 11, 177-124.

Arbulo, J. R. (1996). Altares domésticos y ritos orientales. Las ámulas con lucernas adosadas. *Cypsela*, 11, 177-124.

Arbulo, J. R., Vivó, D. (2008). Serapis, Isis y los dioses acompañantes en Emporion: una nueva interpretación para el conjunto de esculturas aparecido en el supuesto Asklepieion emporitano. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18, 71-140.

Burch, J., Casas, J., Castanyer, P., Costa, A., Nolla, J.M., Palahí, Ll., Sagrera, J., Simon, J., Tremoleda, J., Varenna, A., Vivó, D. (2013). *L'Alt Imperi al nord-est del Conuentus Tarraconensis : una visió de conjunt*. Girona.

Burch, J., Molla, J., Palahí, I., Sagrera, J., Sureda, M i Vivó, D., (2001). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial, 1*, Sant Julià de Ramis.

Burch, J., Nolla, J., Sagrera, J. , Vivó, D. i Sureda, M. (1999). *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres, Quaderns, Centre d'estudis comarcals de Banyoles, núm. 20*.

Burch, J., Nolla, J.M., Palahí, Ll., Sagrera, J., Sureda, M. I Vivó, D, (2000). *La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització d'un territori, Empúries.*

Casas, J., (1989). *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos: dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat: campanyes de 1982 a 1988.* Girona.

Casas, J., Ruiz de Arbulo, J. (1997). Ritos domésticos y cultos funerarios. Ofrendas de huevos y gallináceas en villas romanas del territorio emporitano (s. III dC). *Pyrenae*, 28, 211-227.

Casas, S. , Codina, F., Margall, J., Martín, A., Prado, G. I Patiño, C. , (2005). Els temples de l'oppidum d'Ullastret. Aportacions al seu coneixement, *Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, vol. 2.*

Castanyer, P. Monturiol, J. (2009). *El món funerari a l'antiga Empúries: juliol-setembre de 2009.* L'Escala.

Castanyer, P., Tremoleda, J. (1999). *La Vil·la romana de Vilauba: un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany.* Girona.

Castanyer, P., Trilla, J. T., Roure, A. (1990). Un conjunt ceràmic de finals del segle III dC a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany). *Cypsela: revista de prehistòria i protohistòria*, 8, 157-191.

Corominas, J.M. i Marquès, J. (1972). *Catalogo monumental de la província de Gerona. Fascículo III. La comarca de Bañolas, Girona*.

Cortada, T., i Serramitjana, P., (1968). Porqueras. Antiguo poblamiento junto al lago. Sus excavaciones, *Revista de Gerona*, 42, 63-67.

Costa, A., Palahí, L., Vivó, D. (2011). *Aquae sacrae: agua y sacralidad en la Antigüedad*. Girona.

Domènech, M.C., (1975). *Aportación al estudio del yacimiento de Porqueras, Memòria de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona*.

Esteba, J., (1997). *Memòria d'excavació de Sant Aniol de Finestres*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

Esteba, J., (1998). Intervenció a l'església parroquial de Sant Aniol de Finestres (La Garrotxa), IV Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona, Figueres, 287-296.

Esteba, J., i Dehesa, R. (2005). *Sant Aniol de Finestres: de Santuari de la sacralització de les aigües a temple cristià, II congrés Internacional Historia dels Pirineus*, 287-298.

Fabre, G., Mayer, M., Rodà, I. (1984). *Inscriptions romaines de Catalogne. III Gerone*. Paris.

Martín, A. (1977). Ullastret. *Guia de las excavaciones y su museo*. Girona.

Martín, A. (1980). Ullastret. *Guia de las excavaciones y su museo*. Girona.

Miró, M.T. (1990). Les màscares del temple d'Ullastret, *Zephirus*, XLIII, 305-309.

Moneo, T. (2003). *Religio Iberica. Santuarios, ritos y divinidades (Siglos VII-I aC)*. Madrid.

Nolla, J. M. (2007). Govern i poder polític a Gerunda (segles I-VIII). *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 48, 9-27.

Nolla, J., Aicart i Hereu, F. (2002). *Pla de Palol: un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*. Castell-Platja d'Aro.

Nolla, J., Casas, J. (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona*. Girona.

Nolla, J., Casas, J., Soler, V. (2012). *Post mortem: la Vinya del Fuster. L'espai funerari de la uilla de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)*. Girona.

Nolla, J., Palahí, L., Vivó, J. (2010). *De l'oppidum a la civitas: la romanització inicial de la Indigècia*. Girona.

Nolla, J.M. (1987). *Girona romana: de la fundació a la fi del món antic*. Girona.

Oliva, M. (1955). Actividades de la Delegación Provincial del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1955. In *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* (Vol. 10, pp. 317-411).

Palahí, L., Nolla, J. (2013). *El Pla de l'Horta: una vil·la suburbana d'època romana*. Girona.

Palahí, L., Nolla, J., Vivó, D. (2007). *De Kerunta a Gerunda: els orígens de la ciutat*. Girona.

Pena, M. J. (1981). El culto a Tutela en Hispania. *Memorias de historia antigua*, 5, 73-88.

Pena, M. J. (1986). Terracotas votivas de Ampurias y Ullastret. *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 48, 200-205.

Pi, M. (2003). Les tabellae defixionum de la necròpolis Ballesta d'Empúries. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 36, 21-34.

Pi, M. (2005). Estudi de tres inscripcions sobre plom trobades a la Necròpolis Ballesta (Empúries). *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 54, 165-176.

Ruiz de Arbulo, J. (2002-2003). Santuaris y fortalezas: cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode (S VI-I AC), Cuadernos de Prehistoria y Arqueología, 28-29, 161-202.

Vivó, D. (2006). *Aigua i conjunts termals a les ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae... sed uitam faciunt*. Girona.

Vivó, D. , Palahí, Ll., Nolla, J., (2012). *Parva Gerunda*. Girona.